

УДК (UDC) 94(477.5)''1750/1917'':330.59]:930.1(477)
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.2\(46\).709](https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).709)

QUALITY OF LIFE IN LEFT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 18TH – EARLY 20TH CENTURY: PROBLEM AREAS AND PROMISING METHODOLOGICAL APPROACHES

Volodymyr Maslychuk¹, Igor Serdiuk²

¹ National University of Kyiv-Mohyla Academy (Kyiv, Ukraine)
e-mail: maslychuk@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6946-7694>

² Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University (Poltava, Ukraine)
e-mail: Ig.Serdiuk@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8930-1410>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to analyze the main theoretical approaches to studying the quality of life and identify promising research directions and productive research methodologies for studying the problem using the example of Left-Bank Ukraine of the 18th and 19th centuries.

The scientific novelty: methodological studies and theoretical advances related to the issue of quality of life are analyzed. Previous scientific works related to Left-Bank Ukraine in the second half of the 18th – early 20th century are studied. The potentially most important areas for further research and prospective approaches to their implementation are identified. Thus, for the first time, a scientific problem that has not been studied on Ukrainian material is articulated and actualized.

Conclusions. As of today, there is practically no historiography that would consider the history of Left-Bank Ukraine in the second half of the 18th – early 20th century through the prism of quality of life (as an interdisciplinary category). Instead, there is a significant body of research devoted to related aspects: economy, demography, development of medicine and sanitation, cultural changes, everyday life, etc. These studies are conducted in different scientific environments; however, they are an important source of factual information for studying the quality of life in this territory. Despite the methodological primacy of sociologists, historians still have the greatest prospects in this field. The need to understand the local specificity, the peculiar features of the era, and critically interpret the sources is essential.

In the paper, it is proved that the study of certain economic aspects, the spread of new foodstuffs, medicalization, and educational initiatives alone can provide little insight into the quality of life in the region. The use of some additional markers (for example, demographic) and broader territorial comparisons is inevitable. At the same time, modern quantitative (first of all, sociological) methods will allow to compare and search for dependencies between various aspects and markers. Here, even with the use of already well-known sources, it is possible to study new problematic issues using our documentary material, involving methods tested by foreign colleagues.

Funding. The research paper is prepared within the framework of Project No. 2020.20/0237 'Quality of Life and Demographic Characteristics of the Population of Dnipro Ukraine in the Second Half of the 18th –early 20th Century', funded by the National Research Foundation of Ukraine.

Keywords: quality of life, methodology, Left-Bank Ukraine, modernization, traditional culture, statistics, demography

**ЯКІСТЬ ЖИТТЯ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 18 – ПОЧАТКУ 20 СТОЛІТТЯ:
ПРОБЛЕМНІ ДІЛЯНКИ ТА ПЕРСПЕКТИВНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ**

Володимир Маслійчук¹, Ігор Сердюк²

¹ Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна)
e-mail: masliyчук@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6946-7694>

² Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
(Полтава, Україна)
e-mail: Ig.Serdiuk@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8930-1410>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – проаналізувавши основні теоретичні підходи до вивчення якості життя виокремити перспективні напрями та продуктивні дослідницькі методології для дослідження проблематики на прикладі Лівобережної України 18-19 століть.

Наукова новизна: проаналізовано методологічні дослідження та теоретичні напрацювання дотичні до проблематики якості життя. Вивчено попередній науковий доробок, що стосується Лівобережної України другої половини 18 – початку 20 ст. Виокремлено потенційно найважливіші напрямки подальших досліджень і перспективні підходи до їх здійснення. Таким чином, вперше артикульована й актуалізована наукова проблема, що не розроблена на українському матеріалі.

Висновки. Станом на сьогодні практично відсутня історіографія, котра б розглядала історію Лівобережної України другої половини 18 – початку 20 ст. через призму якості життя (як міждисциплінарної категорії). Натомість наявний значний корпус досліджень, присвячених дотичним аспектам: економіка, демографія, розвиток медицини та санітарної сфери, культурні зміни, повсякденне життя тощо. Ці дослідження витворені у різних наукових середовищах, однак, є важливим джерелом фактологічної інформації для вивчення якості життя на цьому просторі. Попри методологічну першість соціологів, все ж найбільші перспективи на цьому полі мають історики. Надто істотною є потреба розуміти локальну специфіку, особливості епохи та критично інтерпретувати джерела.

У статті доводиться, що вивчення окремих економічних аспектів, поширення нової їжі, медикалізації, освітніх ініціатив саме-по-собі може мало що дати для розуміння якості життя в регіоні. Неунікненним є застосування якихось додаткових маркерів (наприклад, демографічних) і ширших територіальних порівнянь. При цьому сучасні кількісні (насамперед, соціологічні) методика дозволяють порівнювати та шукати залежності між різними аспектами і маркерами. У такому разі навіть з використанням вже добре відомих джерел, можна дослідити нові проблемні питання, залучивши апробовані зарубіжними колегами методи на нашому документальному матеріалі.

Фінансування. Стаття підготовлена у рамках Проекту № 2020.20/0237 «Якість життя та демографічні характеристики населення Наддніпрянської України другої половини XVIII – початку XX ст.», що фінансується Національним фондом досліджень України.

Ключові слова: якість життя, методологія, Лівобережна Україна, модернізація, традиційна культура, статистика, демографія

Вступ

«Якість життя» – міждисциплінарна категорія, для розкриття якої задіяні різні підходи соціології, психології, економіки, медицини¹. У наші дні питання якості життя доволі широке і нерідко супроводжується вагомими психічними змінами у поведінці людини. У центрі уваги дослідника опиняється перехід від «я» до «ми», ставлення до поведінки дитини, розуміння себе тощо. В контексті вивчення минулого зазначені аспекти розглядаються через вивчення практик споживання, (не)задоволеності життям, самогубства тощо².

Весвітня організація охорони здоров'я сьогодні пояснює цей термін як сприйняття людиною свого життєвого становища у контексті культури та систем цінностей, в яких вони живуть, і по відношенню до своїх цілей, очікувань, стандартів і проблем. Для історика використання такої дефініції та вивчення подібних проблем буде надзвичайною складною справою, адже система цінностей, стандарти, очікування є важко рефлексованими категоріями, особливо в історичній ретроспективі. До того ж вони є соціально та культурно сконструйованими явищами, які часто змінюються нелінійно. Інакше кажучи, з цієї точки зору важко порівнювати якість життя на певному просторі у різні хронологічні періоди. В якийсь проміжок часу певна спільнота може жити «гірше» ніж сьогодні, але не мати ніяких високих очікувань, оскільки не знає, що може бути «краще» чи інакше. З іншого боку, при незмінному побуті, прибутках, медицині тощо, може змінитися поінформованість, а отже зміняться стандарти й очікування, що, у свою чергу, змінить якість життя суспільства чи індивіда в умовно «гірший» бік. Виходячи з даних особливостей, історикам, що вивчають якість життя, доведеться шукати специфічні маркери, особливі підходи та розглядати проблему під різними оптиками. Але у разі розв'язання цієї проблеми дослідники отримають чудові інструменти для антропологізації регіональних історій, вивчення функціонування спільноти через її стандарти та рівень життя, а не через осучаснені уявлення, або ж накинуті «згори» офіційні дані.

Метою статті є виокремити перспективні напрями та продуктивні дослідницькі методології для дослідження проблематики на прикладі Лівобережної України 18-19 століть, проаналізувавши основні теоретичні підходи до вивчення якості життя. У 18 ст. цей регіон обмежувався десятьма полками Гетьманщини, а в 19 – на початку 20 ст. – обширами Полтавської та Чернігівської губернії. Сьогодні це території Полтавської, Чернігівської, частково Сумської, Черкаської, Київської, Дніпропетровської областей України та Брянської області Російської Федерації.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ ТА ДОСЛІДНИЦЬКА ГІПОТЕЗА

В історичних дослідженнях «якість життя» – це, насамперед, рівень задоволення людиною своїх потреб. У своїй відомій праці «Просвітництво сьогодні» Стівен Пінкер визначає ці базові потреби як «перемогу над хворобами, голодом та неписьменністю»³, що дійсно багато у чому супровідне великому

¹ Nussbaum M., Sen A. (eds.). The Quality of Life. Oxford: Clarendon Press, 1993.

² Schalock R., Begab M. Quality of Life. Perspectives and Issues. Washington: American Association on Mental Retardation, 1990.

³ Пінкер С. Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки та прогресу. Київ: Наш формат, 2019. С. 255.

прогресу 19-20 ст. Для більш коректного розуміння даного терміну, слід зважати на те, що він спочатку використовувався у медичній і філософській літературі (з особливою частотою у 60-х – 80-х рр. 20 ст.) для позначення соціально-економічної складової поширення тих чи інших хвороб⁴. Однак, і задовго до того, у контексті розуміння «щастя» та побудови суспільства нового кшталту, ідея «якості життя» (щастя від життя) функціонує від Аристотеля й через «утопічні» твори Томаса Мора та Томазо Кампанелли доживає до просвітницької філософії утилітаризму Джеремі Бентама та «економіки добробуту» Артура Пігу⁵. Разом з тим, широке та сучасне розуміння, а також використання даного терміну у міждисциплінарних історичних і соціальних дослідженнях, можемо спостерігати лише з початку 21 ст.⁶

При цьому, історія України, з точки зору якості життя, залишається абсолютно невивченою, особливо, якщо взяти такий особливий український регіон, як колишня Гетьманщина, або ж Лівобережна Україна. По відношенню до нього, історики дуже охоче застосовують терміни «модернізація» та «Просвітництво». Але в історичній перспективі «тривалого 19 століття» – від часу скасування козацької автономії до Першої світової війни, тут скоріше слід говорити не про перемоги, а про зміни чи «зрушення». Незважаючи на певне подолання віспи, холери чи чуми, ці, та низка інших хвороб, і далі тут несли істотну епідеміологічну загрозу. Наприклад, за даними по Чернігівській губернській земській лікарні за червень 1910 р. спостерігаємо у губернії 517 випадків холери, 56 – сипного тифу, 68 – черевного тифу, 263 випадки скарлатини, 50 – дифтерії та 122 – дифтериту⁷. Так само, попри стереотипи, нав'язані некритичним прочитанням класичної української літератури 19 ст., регіону були притаманні перманентні голодування, низька рентабельність сільського господарства та міграції селянського населення (особливо з північних малородючих регіонів). Ці реалії були ще більше загострені низкою нищівних голодів (включно з Голодомором), що вже постали як наслідок радянської державної політики у першій половині 20 ст.

Окремої згадки заслуговує той факт, що станом на 1914 р. більшість населення тут була неписьменною. Так, за даними загального перепису 1897 р. у Чернігівській губернії «грамотними» були 29,75% чоловіків і 7,3% жінок, у Полтавській губернії – 27,78% чоловіків і 6,31% жінок, але доступу до освіти рідною мовою вони не мали взагалі⁸. При цьому названі губернії з їхніми центрами якраз були «колискою» ідентичності, хоча б з огляду на відсоток населення, що визнавали українську мову своєю рідною. Але тогочасні макропроцеси індустріалізації в основному відбулися поза цією «колискою» (на південь і південний схід). Показово, що навіть залізнична мережа мала різні гілки і, навіть, не поєднувала напряму два основних губернських центри (Полтаву та Чернігів).

⁴ Prutkin J., Feinstein A. A History of "Quality of Life" Measurements. *Yale Medicine Thesis*. 2002. URL: <http://elischolar.library.yale.edu/ymtdl/424>

⁵ López-Noval B. The history of the idea of quality of life. *Handbook of Research Methods and Applications in Happiness and Quality of Life*. Edward Elgar Publishing, 2016. P. 153-175.

⁶ Sirgy M. Joseph, Michalos C. Alex, Abbott L. Ferriss, Easterlin A. Richard, Patrick D., Pavot W. The Quality-of-Life (QOL) Research Movement: Past, Present, and Future. *Social Indicators Research*. 2006. Vol. 76, No. 3 (May). P. 343-466.

⁷ Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов, 1910. Июль. С. 111.

⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Санкт-Петербург, 1905. Т. XLVIII. Черниговская губерния. С. XXI; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Санкт-Петербург, 1904. XXXIII. Полтавская губерния. С. XXX.

Зазначені особливості істотно ускладнюють вивчення якості життя, та роблять проблемною нарративну логіку, побудовану на пошуках «еволюції» чи великого прориву в якійсь конкретній царині. Очевидно, що слід дуже обережно й критично сприймати час «великих реформ» і жваву діяльність місцевих земств. Необхідно мати на увазі, що ті «реформи» містять не лише вияв поступу, але й закладають великі суперечності. Тож Лівобережна Україна, з одного боку, залишалася «колискою» традиційного селянського світу, з іншого – зміни і тут були беззаперечними, як і суперечності між світом «застиглим» і світом «новим».

Огляд літератури

Виходячи з тези, що історіографія якості життя постає разом із виникненням і поширенням відповідного терміну, не слід дивуватися відносно пізній появі подібних досліджень. Вона пов'язана з початками нової соціальної історії та історичної соціології, внесенням соціологічних понять до дослідницького слововжитку історика. Попри скепсиси та міждисциплінарні непорозуміння, методологічні перспективи даних пошуків досить таки привабливі⁹. Поєднання історії та соціології (економіки, інформатики), кількісних методів з якісними, створення баз даних та узагальнених програм призводять до досить істотних і несподіваних висновків. При цьому, потреба зрозуміти якість життя – міждисциплінарна і нерідко досить таки вузькоспеціалізована галузь, у даному разі вона включає у себе ті напрямки історичної науки, що у світовій історіографії пережили істотний поворот у 60-х – 80 рр. 20 ст.: економічна та демографічна історії, історія медицини, освіти, повсякдення (споживання та формування споживчого ринку) тощо. Щодо кожного з означених напрямків, то кожен має власну історіографічну традицію.

Найвні дослідження, що так чи інакше стосуються проблеми якості життя саме на Лівобережжі, істотно пов'язані зі студіями основної статистичної пам'ятки 18 ст. щодо даних теренів – Рум'янцевського опису другої половини 60-х рр. 18 ст.¹⁰ Вже сама особливість цього масштабного джерела посприяла тому, що студії, зроблені на його основі, зазвичай дуже насичені кількісними порівняннями та «поперечними зрізами». Зачинателем цього тренду у 19 ст. був блискучий історик Олександр Лазаревський, який залишив по собі великий корпус текстів про селян Гетьманщини та низку вагомих джерельних публікацій¹¹.

Як Лазаревський, так і інші його сучасники мали під рукою дані ревізій, узагальнення та витяги із матеріалів церковного обліку населення, більшість з яких сьогодні або втрачені, або зберігаються в російських архівах. Їхні дослідження важливі не тільки з точки зору публікації певних даних та фактів, а й авторськими інтерпретаціями. Наприклад, у контексті даної теми особливо цікавою є книга Миколи Маркевича про народонаселення Полтавської губернії. Автор своєрідно

⁹ Скепсис та відомі міркування щодо поєднань історії та соціології: *Tilly Ch. As Sociology meets History. Studies in social Discontinuity.* New York, London: Academic Press, 1981.

¹⁰ *Ткаченко М.* Наукове розроблення Румянцевської ревізії. *Україна.* 1924. Книга 3. С. 39-52; *Сердюк І.* Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.: виміри локальної демографічної історії. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.* Т. 19 (1). Київ, 2009. С. 404-416.

¹¹ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 1. Полк Стародубский. Киев, 1888, Т. 2: Полк Нежинский. Киев, 1893. Т. 3: Полк Прилуцкий. Киев, 1893.

інтерпретував особливості природного руху населення та смертності у середині 19 ст., у тому числі і в контексті відмінності якості життя у містах і селах¹². На фоні активної діяльності повітових і губернських земських статистичних бюро, завдяки працям таких ентузіастів, однією із засадничих рис вивчення якості життя став «етнографічний» бік, що фіксує спільноту певного часу, передусім з точки зору її «застиглості». У такому ракурсі, навіть статистичні дані другої половини 19 ст. сприймаються як основа для розуміння «народного світогляду», а з цього і розуміння якості життя під кутом зору селянського ставлення до свого добробуту¹³. Особливо показовою у цьому сенсі є робота Василя Милорадовича «Життя-буття лубенського селянина». Там, разом із тяжінням до витлумачення фольклору й уявлень, автор міряв розміри та площу селянських жител, пояснюючи добробут їх мешканців за допомогою аршина¹⁴. Важливо зауважити, ці ж особливості багато в чому притаманні і сучасним українським дослідженням, які почасти калькують, взоруються чи переповідають тексти початку 20 ст.

Радянська історіографія в силу різних причин уникала щільного вивчення безпосередньо якості життя на цих теренах у минулому. Ми можемо говорити про дотичні студії, які доцільно охарактеризувати, радше, як спроби писати економічну історію за панування ідеологічних догм і телеологічних передбачень. Оскільки, саму «радянську історіографію» у цій сфері не слід сприймати як щось гомогенне й однотипне, такі спроби мали різну результативність. Деякі з них навіть не намагалися долати чи обходити нав'язаність штампів про «розклад феодално-кріпосницької системи» та «класову боротьбу» як основну рушійну силу суспільних змін¹⁵. З іншого боку, є низка серйозних студій щодо особливостей соціальної структури та економічних змін, які становлять науковий інтерес і сьогодні. Частині з них, насамперед тим, що побачили світ у 1920-х рр., так чи інакше вдалося уникнути ідеологічних шаблонів (частково як результат певної «методологічної інерції»). Тут, насамперед, привертають увагу роботи Сергія Шамрая¹⁶, Миколи Ткаченка¹⁷ та Івана Маздюка¹⁸.

¹² Маркевич Н. О народонаселении Полтавской губернии. Киев, 1855.

¹³ Ковба И. Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Пешанской сотни Переяславского полка по данным Румянцевской описи (1767 г.). *Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии*. Вып. 12. Полтава, 1915. С. 41-77; Рклицкий М. Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 года. *Статистический Ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 год*. Полтава, 1910. С. 91-216; Федоренко П. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи. *Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии*. Вып. 12. Полтава, 1915. С. 79-227.

¹⁴ Милорадович В. Житъе бытъе лубенского крестьянина. Киев, 1904.

¹⁵ Назарець Ол. Розрухи кріпацькі 40-х – 50-х років XIX ст. на Лівобіччі. *Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури*. Харків, 1927. Т. 6. С. 193-224.

¹⁶ Шамрай С. Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Румянцевському опису). *Записки Українського наукового товариства в Києві (історичної секції ВУАН): Науковий збірник за рік 1924*. Київ, 1925. Т. XIX. С. 88-159; Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині в XVII-XVIII вв. (Історико-географічна та економічна характеристика). *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва*. Зб. 1. Київ, 1930.

¹⁷ Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського Полку за Рум'янцівською ревізією: (Студії з економічного та соціального життя Полтавського Подніпров'я). Київ, 1926.

¹⁸ Маздюк І. Гоголівська сотня Переяславського полку за Румянцівською ревізією. *Студії науково-дослідної кафедри історії України*. Вып. 1. Київ, 1929.

Серед пізніших робіт вартих уваги відмітимо узагальнюючу книгу Володимира Голобуцького про економічну історію України до 1917 р.¹⁹ Показово, що радянські історики також не нехтували використанням вже згаданого Рум'янцевського опису, як основного джерела для дослідження. Ці праці цікаві почасти не так тлумаченнями, як фактологічним наповненням, значними статистичними викладками. Корпус цих праць дуже значний, їх важливою рисою є запровадження для розуміння економіки та якості життя терміну «народне господарство» (вочевидь кальковане з «Капіталу» Карла Маркса «Volkswirtschaft»)²⁰. Інша нечисельна, але помітна група праць того періоду вивчає рух населення, окремі складники якого (смертність, міграції тощо) є вагомими показниками якості життя. Йдеться як про аналіз статистики²¹, так і про історико-демографічні розвідки авторства талановитого історика-демографа Арнольда Перковського²².

Сучасні тенденції в українській історіографії повертають увагу до демографічних зрізів, як маркерів якості життя на теренах Гетьманщини та регіону загалом. Насамперед, це помітно зі студій з історичної демографії «полтавської школи» під керівництвом професора Юрія Волошина²³. Тут особливо будуть цікаві дослідження, що стосуються смертності – її значень і структури на даному просторі²⁴, міського життя, окремих спільнот²⁵. Такі дослідження на сьогодні є, але так сталося, що вони носять локальний характер і стосуються переважно 18 ст., попри те, що 19 ст. значно краще забезпечене джерелами. Наявні дослідження смертності населення Чернігівської та Полтавської губерній є точковими і радше винятком. Ще більш важливо зазначити, що усі напрацьовані демографічними дослідженнями дані є підставовими, але так і не витлумаченими з точки зору якості життя.

Аналіз наявного історіографічного доробку свідчить, що подальше вивчення проблем якості життя в Лівобережній Україні слід розвивати, насамперед, на застосуванні апробованих світовою наукою підходів до вивчення українського

¹⁹ Голобуцький В. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. Київ, 1970.

²⁰ Круглова Т. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII веке (по материалам Генеральной описи 1765–1769). Москва, 1989; Ковальський І. Генеральний опис 1765–1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні. *Український історичний журнал*. 1962. № 2. С. 97–101; Путро О. Деякі питання соціально-економічної та політичної історії Лівобережної України 2 пол. 18 ст. *Український історичний журнал*. 1985. № 7. С. 71–77.

²¹ Кабузан В. Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років. *Український історичний журнал*. 1960. № 6. С. 161–164.

²² Перковський А. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1968. № 1. С. 107–111; Перковський А. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII – першій пол. XIX ст. *Демографічні дослідження*. Вип. 4. Київ, 1979. С. 37–46; Перковський А. Воспроизводство крепостного населения Киевской губернии в 1834–1850 гг. *Социально-демографические процессы в Российской деревне: XVI – нач. XX вв.: Материалы XX сессии Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории*. Вып. 1. Таллинн, 1986. С. 183–192.

²³ Voloshyn Y. Servants in the Hetmanate Cities: The Case of Poltava City during the 1760–1770 s. *Journal of Family History*. 2017. Vol. 42 (4), P. 369–380. Про історичну демографію в Україні, у тому числі й дослідження Гетьманщини та Лівобережної України див. оглядову статтю: Serdiuk I., Voloshyn Y. Historical Demography in Ukraine: From “Political Arithmetic” to Non-Political History. *Poland's Demographic Past*. 2019. Vol. 41 P. 9–32.

²⁴ Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ, 2014.

²⁵ Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пириятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів, 2023.

контексту. Поміж таких прикладів чудових міждисциплінарних досліджень на значних статистичних джерелах є роботи присвячені впливу модернізації на можливості будувати кар'єру²⁶, особливостям вакцинації²⁷, довгим тривалостям та явищам у міжгенераційній мобільності²⁸, студії щодо братерсько-сестринських відносин²⁹ тощо. Дані роботи називаємо як окремі зразки постановки дослідницьких запитань та їх реалізації. При цьому слід також сконцентруватися на найбільш цікавих ділянках з точки зору вивчення історії регіону через призму якості життя.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СФЕРА

Першою з таких ділянок буде та ж соціально-економічна сфера. Основною соціальною проблемою даного часу традиційно вважалося існування та подолання наслідків кріпосного права 1783-1861 рр. Тому в наявній історіографії штадтпунктом історії Лівобережної України будуть або селянські повстання (як найяскравіше Турбаївське 1789-1793 рр.), або просвітницькі проекти поміщиків. Утім, джерела та статистика не на користь таких тверджень, показово, що це визнавалося і радянськими істориками. У переддень реформи 1861 р., станом на 1859 р. у Полтавській губернії кількість кріпосних селян становила 37,47% від загальної кількості населення, у Чернігівській – 37,61% (найнижча кількість кріпаків в українських губерніях була у Харківській – 29,77%, найвища – у Подільській (59,54%))³⁰. Щодо першої половини 19 ст., ми можемо спостерігати і збільшення кількості державних селян на Лівобережній і Слобідській (Харківській губернії) у 1811 р. їх – 51,44%, у 1833 – 52,3%, а у 1850 р. – 55,8%³¹. Так само, основна частина тих «державних селян» були у соціальному статусі «козаків», у Полтавській губернії узагалі 43,08% усього чоловічого населення (549198 чоловік), у Чернігівській – 29,52%³².

Із даних цифр виходить, що всупереч усталеним стереотипам, «типовим мешканцем» регіону буде не безнадійний злидар, якому немає що втрачати, а навпаки ті, хто мали як мінімум козацький статус, а часто ще й бодай невеликі матеріальні статки. Знову ж таки, якість їхнього життя може істотно відрізнитися від тої, що часто малює тогочасна класична українська література. При цьому історикові доведеться вивчати не тільки «матеріальний» контекст, а й

²⁶ Schulz W., Maas I., Van Leeuwen M. Occupational career attainment during modernization. A study of Dutch men in 841 municipalities between 1865 and 1928. *Acta Sociologica*. 2015. Vol. 58. P. 5-24.

²⁷ Lundborg P., Lyttkens C. and Nystedt P. The Effect of Schooling on Mortality: New Evidence From 50,000 Swedish Twins. *Demography*. 2016. Vol. 53. No 4. P. 1135-1168.

²⁸ Guglielmo B., Sauro M. Intergenerational Mobility in the Very Long Run: Florence 1427-2011. *The Review of Economic Studies*. 2021. Vol. 88, Issue 4 (July). P. 1863-1891.

²⁹ Knigge A., Maas I., Van Leeuwen M. Sources of sibling (dis)similarity: total family impact on status variation in The Netherlands in the nineteenth century. *American Journal of Sociology*. Vol. 120. No 3. P. 908-948.

³⁰ Гуржій І. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. Київ: Держполітвидав, 1954. С. 24.

³¹ Лазанская Т. Государственные крестьяне Левобережной Украины в первой половине ХІХ в. Автореф... к. ист. н. Киев, 1986. С. 9.

³² Гуржій І.О. Розклад... С. 28; Детальне висвітлення даного питання, див.: Бачинська О. Малоросійські козаки ХІХ ст. соціо-демографічна характеристика та територіальне розселення. *Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць*. 2012. Число 12. С. 15-26.

«світоглядний» – пов'язаний з очікуваннями та соціальними стандартами, що у той час поступово змінювались.

Стосовно ж поміщицького прошарку, то його основу становили дрібнопомісні дворяни. Наприклад, у Полтавській губернії 1849 р. менше 21 кріпосного було у 5 982 поміщиків, більше 100 кріпосних душ мали 640; у Чернігівській губернії число дрібнопомісних коливалося у межах 3000³³. Володіння менше ніж 100 душами не дозволяло підтримувати належно «статусні потреби», відповідно у своїй основі місцеве дворянство було «бідним». Так само потребує вивчення і питання «експлуатаційної можливості» кріпосного права, нерідко відробіток обмежувався двома днями на тиждень і, вочевидь, численні міграції чи втечі поруч із «класовою» складовою міститимуть і економічну – брак орних земель чи соціально-політичну – рухливе прикордоння та поширений поділ родин.

Але у тривалій перспективі ми можемо помітити і дуже істотну застиглість селянського світу, на чому наголошували ще у 19 ст. основні статисти регіону. Тут дуже цікавими є спроби порівнянь і постановки питання стосовно якості життя «сьогодні» і «в минулому», або ж «коли краще жилось». Попри невдалість самої такої постановки питання та можливі упередження, співставлення даних Рум'янцевського опису кінця 60-х рр. 18 ст. та матеріалів 80-х рр. 19 ст. виявились дуже ідентичними, що призвело до досить цікавих зауважень Олександра Шликевича. Останній зазначав, що основній масі населення у 60-х рр. 18 ст. жилося далеко не гірше ніж у сучасну йому добу (кінець 19 ст.), а окремі факти свідчать що й легше і краще, особливо зваживши на продуктивність праці³⁴. Сьогодні подібні міркування можуть здатися дещо наївними, але й сучасні дослідження констатують стабільність елементів повсякдення, окремих інституцій та явищ, насамперед родинного життя, бачення дитинства тощо³⁵.

Окремо слід пропрацювати проблему міграції населення. Тут продуктивним вбачаємо застосування соціологічних методик, що допоможе виявити залежності між напрямками, інтенсивністю міграцій та основними змінними (наявність земельного фонду, типологія та розміри родини тощо). Важливо, що на фоні інших українських теренів, саме Полтавська та Чернігівська губернія виявляться найвищими за рівнем міграцій населення, однак передусім до Сибіру (на жаль, відсутня повноцінна статистика про Таврію). І це теж цікавий феномен, адже виходить, що сільське населення у пошуках «кращого життя» мігрує не до міста, а у пошуках нових земельних наділів і протекціоністських пільг.

Відповідно й урбаністичні процеси даного простору видаються повільними та відсталими. Збільшення міського населення тут відбувалося дуже поволі, й упродовж 1811-1858 рр. у Полтавській губернії склало 185,9%, а у Чернігівській 171,4%. До порівняння: у Харківській – 242%, Херсонській – 492,9% (вочевидь, через «феномен Одеси»), Київській – 316,7%. У середньому в українських губерніях

³³ Див. ретельну працю: *Литвинова Т.* «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. Дніпропетровськ, 2011. С. 417.

³⁴ *Шликевич А.* Лучше ли жилось в Малороссии за сто лет назад. *Земский сборник Черниговской губернии.* 1890. Ноябрь. С. 152-179.

³⁵ Як приклад див.: *Сердюк І.* «Дитяче» повсякдення в Гетьманщині XVIII ст. у документах про «дорослі» девіації. *Емінак.* 2019. № 3. Р. 68-75; *Сердюк І.* Дитина в українському історичному наративі XVIII ст. *Slavia Orientalis.* 2021. Т. LXX, № 1. С. 23-42.

даний приріст становив 276,2%³⁶. Тобто, по суті – ми досліджуємо слабко-урбанізований регіон, з усіма його особливостями. Дана «селянськість» та ототожнення її з національним рухом³⁷, превалювання селянського господарювання та слабкість пролетаріату є дуже важливою характеристикою регіону стосовно 19 ст. Її дещо пізніше вона ж буде вагомим підґрунтям для основної теоретичної тези про ототожнення селянського та національного у розумінні Голодомору на цьому просторі.

Зрештою, ще одним «економічним» складником вивчення якості життя в регіоні може бути історія їжі та забезпеченості населення продуктами харчування. «Вторгнення» нових сільськогосподарських культур і зміна продовольчої корзини – одна з провідних рис селянської економіки Лівобережної України. Полтавська та Чернігівська губернії були провідними щодо посівних площ цукрового буряка, посівних і збору махорки, тютюну, водночас поступалися південним губерніям щодо збільшення площ картоплі³⁸.

Одним із основних питань якості життя на даному терені буде питання доступу до їжі та наявність «голодних років», недоїдання значної частини населення. Тут зіграє певну роль і кліматична особливість – північне Лівобережжя малородюче щодо зернових³⁹. Як це не виглядає парадоксально, але в Україні дуже мало досліджень, що стосуються проблеми недоїдань у колишній Гетьманщині. При цьому згадки про голодні роки не є поодинокими⁴⁰, а загальноімперський голод 1833-1834 рр. зачепив досить істотно і Полтавську губернію⁴¹. Географічні умови півночі Чернігівської губернії та система господарювання (поширення винокуріння) вкидали даний простір у перманентну небезпеку голоду, перші ж природні катаклізми призводили до «голодних років». Тому на даному просторі будуть важливі урядові заходи щодо запобіганню цієї катастрофи⁴². Це доволі не розроблена тематика. Адже сучасна історіографічна традиція концентрується, насамперед, на появі «новинок» і вивчення міських практик⁴³, вживанні їжі та

³⁶ Дані та обрахунки: *Теплицький В.* Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90 роки XIX ст.). Київ, 1959. С. 31.

³⁷ *Портнова Т.* Любити і навчати. Селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини XIX ст. Дніпропетровськ, 2016.

³⁸ *Теплицький В.* Реформа 1861 р... С. 212, 213, 214, 217.

³⁹ *Нарочицький О.* Справи про плодоносіє земель Новгород-Сіверського намісництва за роки 1787-1796 (Статистика врожаїв по намісництву 1787-1796). *Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук.* Київ, 1928. Т. XVII. С. 243-276; *Маслійчук В.* Дитина та голодні роки (стратегії дорослої та дитячої поведінки на північному Лівобережжі 80-х рр. XVIII ст. *Сіверянський літопис.* 2008. № 5. С. 94-99.

⁴⁰ *Острась Е.* Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Донецьк, 2003.

⁴¹ Голод в Полтавщині 1833 и 34 гг. и меры приняты против него. *Киевская старина.* 1886. Т. XVI. Ноябрь. Известия и заметки. С. 580-585; *Нутриевский И.* Голод в Полтавской губернии в 1833-34 гг. и меры борьбы с ним. *Труды Полтавской ученой архивной комиссии.* Полтава, 1914. Вып. 11. С. 59-84. Див. також зауваження про голод та якість життя: *Могильний С.* «Удобства к жизни и довольство живущих» чи «выродки из малороссиян». Кріпосні Карлівського маєтку наприкінці 30-х – 40-х рр. XIX ст. *Historians.* 2016. URL: <http://surl.li/jwvgc>

⁴² *Петровська Ю.* Джерела з історії діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері продовольчого забезпечення населення 60-ті рр. XIX ст. – початок XX ст. *Сіверщина в історії України.* 2016. Вип. 9. С. 334-338.

⁴³ Див. спеціальний випуск часопису МІКС: Місто. Історія. Культура. Суспільство. 2019. № 7.

напоїв елітою⁴⁴ тощо. Однак, на фоні того, що Лівобережжя було багато в чому, насамперед, застиглим селянським світом, фокус на нових культурах і продуктах може створювати ілюзії великих змін там, де їх насправді відчували не так сильно. Власне зазначені в історіографічному блоці статистичні викладки та спостереження авторів 19 ст. у цьому сенсі залишаються дуже важливими джерелами для сучасного дослідника.

СФЕРА КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ

Ще одним непроминальним блоком вважаємо сферу культури. Відчутна характеристика якості життя – трансформації у галузі освіти, тобто у даному разі збільшення доступу до неї, потреба в освіті для подальших життєвих стратегій, якісне та матеріальне забезпечення освітнього процесу. Варто визнати, що на даному просторі не було створено свого університетського навчального закладу. Та ж гімназія вищих наук (Інститут) кн. Безбродька в Ніжині часто перебувала у стадії реформувань і не могла справитися з попитом. Тому представники вищих прошарків регіону змушені були навчатися у ближчих таких університетських центрах як Харків (університет з 1805 р.) та Київ (1834 р.). Запізніла поява світських і приватних друкарень (лише у 60-х рр. 19 ст.) та відсутність до земських реформ публічних бібліотек (за винятком поміщицьких книгозбірень) створювали не надто захопливу картину «просвітницького поступу». При тому можна спостерігати брак учительських кадрів, що особливо увиразнився під час земських реформ і призвів до дуже повільного утворення учительських семінарій. Так, у Полтаві семінарію відкрито аж 1916 р., у Чернігові в 1881 р.

МЕДИЧНА ГАЛУЗЬ

З культурною сферою тісно пов'язана медична галузь. У контексті нашої теми насамперед йдеться не про інституційні, а про світоглядні зміни, які у застиглому селянському середовищі відбувалися досить повільно, так само як і медикалізація спільноти загалом. До прикладу, попри початки вакцинацій у 80-ті рр. 18 ст. та появи повітових лікарів, як і щодо освіти, важливі зрушення можна зважити лише із земською реформою, принаймні, з 1888 р. можемо спостерігати навіть видання спільного для обох губерній часопису – «Земский врач». Та брак первинної медичної допомоги був досить таки відчутним. У тому ж Чернігові для вирішення проблеми було задумано створення земської фельдшерської школи із доступом для дівчаток. Відкрита у 1868 р., однак без акушерського відділення⁴⁵, школа повноцінно почала функціонувати з 1880-х рр., з багатьма досить таки суперечливими сюжетами побутового життя, що відображалося на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии».

Загалом же, розвиток медицини й охоплення населення санітарним контролем і медичними послугами дуже важливий для розуміння якості життя. При цьому, як і в інших сферах, є серйозна методологічна небезпека витлумачення появи лікарні чи кількості ліжок-місць на душу населення як «проривів» чи істотних якісних

⁴⁴ Яременко М. Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина). *Київська Академія*. 2012. № 10. С. 117-185.

⁴⁵ Федорович А. Чернігівська земська фельдшерська школа (друга половина XIX – початок XX ст.): історія розвитку. *Сіверянський літопис*. 2013. № 3. С. 27-33.

змін. Статистика й автори 19 ст. тут також доволі скептичні, особливо на фоні пасторальних висновків сучасних фактологічних досліджень⁴⁶.

ВИСНОВКИ

Вивчення якості життя в історичному ракурсі істотно залежить від методологічного та дослідницького фокусу. Стосовно певної території (такої як Лівобережна Україна) засадничою є потреба дуже щільно розуміти локальну специфіку в розглядуваний період, особливості створення джерел, побутування статистики та нарративних стратегій притаманних саме даному регіону.

Не менш важливим аспектом є підходи до розуміння та пояснення самого терміну «якість життя». За іронією, якісні зміни чи застигlosti сучасні дослідники, насамперед, відслідковують за допомогою методів кількісних. І тут статистичні таблиці, узагальнення, бази даних наближають нас до інакшого розуміння реалій. Часто істотно інакших аніж в ідилічних картинах класичного письменства чи новочасних аналізів казусів, або ж історико-антропологічних досліджень. У будь-якому разі вивчення якості життя це великий виклик для дослідників, а особливо для такого складного й особливого регіону, як колишня Лівобережна Гетьманщина.

При цьому слід висловити важливу засторогу. Думається, що вивчення окремих економічних аспектів, поширення нової їжі, медикалізації, освітніх ініціатив саме-по-собі може мало що дати для розуміння якості життя в регіоні, особливо у контексті (не)дієвості реформ, охоплення населення, впливовості тих чи інших ініціатив. Неунікненним є застосування якихось додаткових маркерів, наприклад, демографічних. І тут демографічний складник дійсно видається надзвичайно важливою та перспективною ділянкою для дослідження. Передусім, мова йде про показники смертності і тривалості життя. Наявні на сьогодні історико-демографічні дослідження регіону є, насамперед, «поперечними зрізами» й фокусуються переважно на 18 ст. До того ж вони практично не аналізують розбіжності між різними соціальними групами, або ж лише обережно констатують відмінність демографічної поведінки міського та сільського населення.

Ще гірше досліджена демографічна історія регіону 19 ст., тут основні напрацювання належать статистам тієї ж епохи. При цьому сучасні кількісні (особливо соціологічні) методики дозволяють порівнювати та шукати залежності між обсягами споживання картоплі та тривалістю життя, або ж упровадженням водогону та смертності від інфекційних хвороб, цінами на оренду (продаж) орної землі й розмірами та типологією родини чи міграцією. У такому сенсі проблема якості життя в Лівобережній Україні може бути реалізована релевантно до сучасних методологічних напрацювань.

Те, що сьогодні для історичної науки все більш помітним стає виклик соціології, кількісних методів, перевірки соціологічних моделей, відкриває нові перспективи для дослідника. Можна приходити з новими запитаннями у, здавалося б, традиційні напрямки та ставити ці питання вже добре відомим джерелам. Відтак, за наявності необхідної джерельної бази, можна дослідити низку абсолютно нових питань і нових тематик. Тут проблема «якості життя» знову виводить у фокус

⁴⁶ Огляд історіографії див.: Розчаклування недуги. Локальна традиція, «старі» хвороби та «нова» медицина в Україні XVIII-XIX ст. / Колективна монографія за ред. В. Маслійчука та І. Сердюка. Харків, 2021.

дослідницьких дискусій макропроцеси, зокрема «модернізацію» як таку. В даній сфері українських науковців чекають як величезні дослідницькі лакуни, так і блискучі методологічні приклади для застосування апробованих зарубіжними колегами методів на власному документальному матеріалі.

Фінансування. Стаття підготовлена у рамках Проєкту № 2020.20/0237 «Якість життя та демографічні характеристики населення Наддніпрянської України другої половини XVIII – початку XX ст.», що фінансується Національним фондом досліджень України. Автори вдячні НФДУ за підтримку.

REFERENCES

- Bachynska, O.** (2012). Malorossian Cossacks of the 19th century: socio-demographic characteristics and territorial settlement. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 12, 15-26 [in Ukrainian].
- Fedorenko, P.** (1915). . Voronkov's hundred of the Pereyaslav regiment according to the Rummyantsev inventory. *Trudy Poltavskoy Uchenoy Arkhivnoy Komissii*, 12, 79-227 [in Russian].
- Fedorovych, A.** (2013). Chernihiv Zemstvo paramedic school (second half of the 19th – beginning of the 20th century): history of development. *Siverianskyi litopys*, 3, 27-33 [in Ukrainian].
- Guglielmo, B. & Sauro, M.** (2021). Intergenerational Mobility in the Very Long Run: Florence 1427-2011. *The Review of Economic Studies*, 88 (4), 1863-1891. DOI: 10.1093/restud/rdaa075 [in English].
- Holobutskiy, V.** (1970). *Economic history of the Ukrainian SSR. Pre-October period*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hurzhi, I.** (1954). *Schedule of the feudal-serf system in the agriculture of Ukraine in the first half of the 19th century*. Kyiv: Derzhpolitytydav [in Ukrainian].
- Kabuzan, V.** (1960). The number of the Ukrainian population on the territory of Russia according to revisions of 1732 and 1763. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 161-164 [in Ukrainian].
- Knigge, A., Maas, I. & Van Leeuwen, M.** (2014). Sources of sibling (dis)similarity: total family impact on status variation in The Netherlands in the nineteenth century. *American Journal of Sociology*, 120 (3), 908-948. DOI: 10.1086/679104 [in English].
- Kovalskiy, I.** (1962). General description of 1765-1769 – a source for the study of socio-economic relations in Left Bank Ukraine. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 97-101 [in Ukrainian].
- Kovba, I.** (1915). Economic situation of the Polish-Lithuanian Commonwealth and 'pososedki' of the Peshanka' hundred of the Pereyaslav regiment according to the Rummyantsev inventory (1767). *Trudy Poltavskoy Uchenoy Arkhivnoy Komissii*, 12, 41-77 [in Russian].
- Kruglova, T.** (1989). *The economic structure of the urban farms of the Left-Bank Ukraine in the 18th century (based on the materials of the General Inventory of 1765-1769)*. Moskva [in Russian].
- Lazanskaya, T.** (1986). *State peasants of the Left-Bank Ukraine in the first half of the 19th century*. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kiev [in Russian].
- Lazarevskiy, A.** (1888-1893). *Description of old Malorossia. Materials for the history of settlement, land tenure and management*. Kiev [in Russian].
- López-Noval, B.** (2016). The history of the idea of quality of life. *Handbook of Research Methods and Applications in Happiness and Quality of Life*. Edward Elgar Publishing, 153-175 [in English].
- Lundborg, P., Lyttkens, C. & Nystedt, P.** (2016). The Effect of Schooling on Mortality: New Evidence From 50,000 Swedish Twins. *Demography*, 53 (4), 1135-1168 [in English].
- Lytvynova, T.** (2011). 'Landlord's Truth'. *The nobility of Left Bank Ukraine and the peasant question at the end of the 18th – in the first half of the 19th century*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Markevich, N.** (1855). *About the population of the Poltava province*. Kiev [in Russian].
- Masliichuk, V.** (2008). The child and the hungry years (strategies of adult and child behavior in the northern Left Bank of the 1880s. *Siverianskyi litopys*, 5, 94-99 [in Ukrainian].
- Masliichuk V. & Serdiuk, I. (Eds.)**. (2021). *Disenchantment of the disease. Local tradition, «old» diseases and «new» medicine in Ukraine in the 18 and 19 centuries*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Mazdiuk, I.** (1929). Gogol hundred of the Pereyaslav regiment according to the Rummyantsiv revision. *Studii naukovy-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy*. Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
- Miloradovich, V.** (1904). *Life and everyday life of the Lubny peasant*. Kiev [in Russian].
- Mohylnyi, S.** (2016). "Convenience to life and the contentment of the living" or "geeks from the Little Russians". The fortresses of the Karlivka manor at the end of the 30s and 40s of the 19th century. *Historians*. Retrieved from <http://surl.li/jwvvc> [in Ukrainian].
- Nazarets, O.** (1927). Serfdom upheavals of the 40s and 50s of the 19th century on in Left Bank. *Naukovi*

- zapysky naukovo-doslidchoi katedry istorii ukrainskoi kultury*. Vol. 6. Kharkiv, 193-224 [in Ukrainian].
- Narochytskyi, O.** (1928). Cases on the fruitfulness of the lands of the Novgorod-Siver governorship for the years 1787-1796 [Harvest statistics for the governorship 1787-1796]. *Zapysky istoryko-filohichnoho viddilu Vseukrainskoi akademii nauk*. Vol. XVII, 243-276 [in Ukrainian].
- Nutrievskiy, I.** (1914). Famine in the Poltava province in 1833-34 and measures to fighting it. *Trudy Poltavskoy Uchenoy Arkhivnoy Komissii*, 11, 59-84 [in Russian].
- Nussbaum, M. & Sen, A. (Eds.)**. (1993). *The Quality of Life*. Oxford: Clarendon Press [in English].
- Ostras, E.** (2003). *The yield of grain crops, bread prices and the supply of bread to the population in Left Bank Ukraine in the second half of the 18th century*. Donetsk [in Ukrainian].
- Perkovskii, A.** (1986). Reproduction of the serf population of the Kyiv province in 1834-1850. Proceedings of the Conference: *Sotsialno-demohraficheskie protsessy v Rossiyskoi derevne: XVI – nach. XX vv.* Vol. 1. Tallinn, 183-192 [in Russian].
- Perkovskiy, A.** (1979). Evolution of the family and economy in Ukraine in the 17th century – the first half 19 century. *Demohrafichni doslidzhennia*, 4, 37-46 [in Ukrainian].
- Perkovskiy, A.** (1968). The Ukrainian population in the 1760s and 1770s. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 107-111 [in Ukrainian].
- Petrovska, Yu.** (2016). Sources from the history of activity of zemstvo institutions of Chernihiv province in the field of food supply of the population in the 60s of the 19th century – early 20th century. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 9, 334-338 [in Ukrainian].
- Pinker, S.** (2019). *Enlightenment today. Arguments in favor of reason, science and progress*. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
- Portnova, T.** (2016). *To love and to teach. The peasantry in the ideas of the Ukrainian intelligentsia of the second half of the 19th century*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Prutkin, J. & Feinstein, A.** (2002). A History of 'Quality of Life' Measurements. *Yale Medicine Thesis. Digital Library*. Retrieved from <http://elischolar.library.yale.edu/yumtdl/424> [in English].
- Putro, O.** (1985). Деякі питання соціально-економічної та політичної історії Лівобережної України 2 пол. 18 ст. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 7, 71-77 [in Ukrainian].
- Rklitskiy, M.** (1910). Cossacks of Zolotonosha district according to the Rumyantsev inventory of 1767. *Statisticheskii Yezhegodnik Poltavskogo gubernskogo zemstva na 1909 god*. Poltava, 91-216 [in Russian].
- Schalock, R. & Begab, M. (Eds.)**. (1990). *Quality of Life. Perspectives and Issues*. Washington: American Association on Mental Retardation [in English].
- Schulz, W., Maas, I. & Van Leeuwen, M.** (2015). Occupational career attainment during modernization. A study of Dutch men in 841 municipalities between 1865 and 1928. *Acta Sociologica*, 58 (1), 5-24. DOI: 10.1177/0001699314565795 [in English].
- Serdiuk, I. & Voloshyn, Y.** (2019). Historical Demography in Ukraine: From «Political Arithmetic» to Non-Political History. *Poland's Demographic Past*, 41, 9-32. DOI: 10.18276/pdp.2019.41-01 [in English].
- Serdiuk, I.** (2009). General description of Left Bank Ukraine of 1765-1769: dimensions of local demographic history. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, 19, 404-416 [in Ukrainian].
- Serdiuk, I.** (2019). 'Children's' everyday life in the Hetmanate of the 18th century in documents on 'adult' deviations. *Eminak*, 3, 68-75. DOI: 10.33782/eminak2019.3(27).312 [in Ukrainian].
- Serdiuk, I.** (2021). The child in 18th-century Ukrainian historical narrative. *Slavia Orientalis*, 70 (1), 23-42. DOI: 10.24425/slo.2021.136999 [in Ukrainian].
- Shamrai, S.** (1925). The economic condition of the Cossacks of the Poltava regiment in 1767 (according to Rumyantsev description). *Zapysky Ukrainskoho naukovoho tovarystva v Kyevi (istorychnoi sektsii VUAN): Naukovi zbirnyk za rik 1924*. Vol. XIX. Kyiv, 88-159 [in Ukrainian].
- Shamrai, S.** (1930). The Kyiv Hundred in the Hetman Oblast in the 17th – 18th centuries (Historical-geographical and economic characteristics). *Kyiv collections of history and archaeology, everyday life and art*. Coll. 1. Kyiv [in Ukrainian].
- Shlikevich, A.** (1890). Was life better in Little Russia a hundred years ago? *Zemskiy sbornik Chernigovskoy gubernii*. November, pp. 152-179 [in Russian].
- Sirgy, J.M., Michalos, A.C., Abbott, F.L., Easterlin, R.A., Patrick, D. & Pavot, W.** (2006). The Quality-of-Life (QOL) Research Movement: Past, Present, and Future. *Social Indicators Research*, 76 (3), 343-466 [in English].
- Teplytskyi, V.** (1959). *The reform of 1861 and agrarian relations in Ukraine (60-90 years of the*

- 19th century). Kyiv [in Ukrainian].
- Tkachenko, M.** (1926). *Kaniv hundred of the Pereyaslav Regiment according to the Rumyantsev revision: (Studies on the economic and social life of Poltava Podniprovyje)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Tkachenko, M.** (1924). Scientific development of the Rumyantsev revision. *Ukraine, 3*, 39-52 [in Ukrainian].
- Tilly, Ch.** (1981). *As Sociology meets History. Studies in social Discontinuity*. New York, London: Academic Press [in English].
- Voloshyn, Y.** (2017). Servants in the Hetmanate Cities: The Case of Poltava City during the 1760-1770 s. *Journal of Family History, 42 (4)*, 369-380. DOI: 10.1177/03631990177255 [in English].
- Voloshyn, Y.** (2023). *Parish community. Pyryatyn protopopia of the second half of the 18th century (social-historical and historical-demographic dimensions)*. Lviv [in Ukrainian].
- Yaremenko, M.** (2012). The pleasures of the educated in Ukraine in the 18th century (about the culture of tea, coffee and wine consumption by the church elite). *Kyivska Akademiia, 10*, 117-185 [in Ukrainian].
- Zamura, O.** (2014). *"The great madman": death and mortality in the Hetman region of the 18th century*. Kyiv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 18.10.2023

Схвалено до друку / Accepted: 11.06.2024